

GRAĐA ZA POZNAVANJE DRUŠTVENE GEOGRAFSKE PROŠLOSTI SRBIJE

Stevan M. Stanković¹

Apstrakt: Pisana reč o državnoj i društvenoj organizovanosti Srbije, postoji u nekoliko knjiga bliskih društvenoj geografiji, historiografiji i etnologiji, štampanim pre više od dva veka. Autori takvih dela bili su različitih struka, obrazovanja i znanja, a izvori podataka kojima su se služili uglavnom nedovoljni i nepotpuni. Posmetrane sa vremenske distance koja nas deli od nekih knjiga, moramo ih analitički realno ocenjivati i sve prikazano dovoditi u vezu sa nastojanjem njihovih autora, da stvarnost prikažu onakvom kakvom su je doživljavali i istraživali. Domaći i strani pisci knjiga o Srbiji, pored ostalog, ostavili su podatke o državnoj i društvenoj organizovanosti Srbije svoga doba i ranijih vremena, kao i o lokalnoj samoupravi. Pleni arhaičnost jezika, bogatstvo statistike, osvrt na društvene pojave i procese na koje su ukazivali. Bez poznavanja prošlosti nije moguće realno sagledati sadašnjost i planirati budućnost. Zbog toga je povratak starim knjigama i njihovim autorima, povratak korenima, na kojima se Srbija razvijala i koji se i danas izučavaju i primenjuju, ukoliko odgovaraju.

Ključne reči: Srbija, država, društvo, geografija, organizacija, prošlost, sadašnjost, budućnost.

MATERIALS FOR THE KNOWLEDGE OF THE SOCIAL GEOGRAPHY PAST OF SERBIA

Abstract: The written word about the state and social organization of Serbia exists in several books related to social geography, historiography and ethnology, printed more than two centuries ago. The authors of these works had different professions, education and knowledge, and the sources they used were mostly inadequate and incomplete. With the distance in time that separates us from some books, we must look, at them analytically, evaluate them realistically and attribute everything that is shown to the efforts of their authors to portray reality as they experienced it during their research. Domestic and foreign authors of books about Serbia have left, among other things, information about the state and social organization of Serbia in their time and earlier times, as well as about local selfgovernment. The archaic language. The abundance of statistics, the review of social phenomena and processes to which they referred are captivating. Without knowing the past, it is not possible to see the present realistically and plan for the future. Therefore, it is a return to the books and their authors, a return to the roots on which Serbia has developed and which are still studied and observed today, when appropriate.

Key words: Serbia, state, society, geography, organization, past, the present time, future.

¹ Profesor emeritus, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Studentski trg 3/3 11000 Beograd.

UVOD

Zbog izuzetnog geografskog, posebno tranzitnog i kontaktnog položaja, elemenata spajanja i prožimanja, odvajanja i izolovanja, prodiranja sa periferije ka centru, burne istorijske prošlosti, raznovrsnosti prirode, etničke specifičnosti stanovništva, Srbija, dugo pod vlašću Turske i Austrougarske, bila je interesantna za brojne domaće i strane istraživače i putopisce. Uz ratove, koji je nisu mimoilaziji, većnih migracija stanovništva, promene granica, vladajućih dinastija, državne i društvene organizacije, razvijala se pod različitim uslovima, stagnirala i napredovala. U knjigama geografskog, etnološkog i putopisnog sadržaja, ukazivano je na brojne osobenosti geografskog prostora, života, privrede, stanovništva i tipove naselja, često sa dosta grešaka, kojih ima i na geografskim kartama. Pogled na geografske, etnografske pojave i procese, kao i na društvenu organizovanost Srbije, počeo se pozitivno menjati sa pojavom Vuka Stefanovića Karadžića (Tršić, 1787 – Beč, 1864), koji je ostavio dragocene podatke o Srbiji i Srbima, borio se za realne pisane i kartografske prikaze naše zemlje.

Izrazito agrarna, Srbija je pre dva veka imala više od 80 % seoskog stanovništva, uz to isto toliko nepismenih ljudi. Viševjekovno robovanje pod Turcima ostavilo je trajne tragove, na brojnim poljima privredne, državne, društvene i lokalne organizovanosti. Samo jedan Licej (Osnovan 1838. godine u Kragujevcu, preseljen u Beograd 1841. godine, radio do 1863. godine) odnosno, Velika škola (osnovana 1863. godine u Beogradu, postojala do 1905. godine, kada je osnovan Univerzitet u Beogradu), nisu bili dovoljni za prosvetni i kulturni napredak Srbije. Bilo je malo onih, rođenih u Srbiji, koji su je istraživali i pisali o njoj. Strani istraživači nisu uspevali da proniknu u brojne osobenosti Srbije, srpskog društva, naroda i jezika, te su njihovi radovi nepouzdati. Prva, osnovna, naučno dokazana i trajna svedočanstva o geografskim osobenostima Srbiji, nastaju nekoliko poslednjih godina rada Velike škole, kada je na istoj Jovan Cvijić (Loznica, 1865 – Beograd, 1927), 1893. godine osnovao Geografski zavod, posebno, posle njenog prestanka rada i ustrojstva Univerziteta u Beogradu, koji je promovisan početkom 1905. godine.

Među profesorima i istraživačima je sve više naših ljudi školovanih u inostranstvu, ali verni Srbiji. Iz štampe se pojavljuju prve, naučno osnovane knjige, od kojih su sadržajem i temetikom, neke i danas interesantne. Priroda, privreda, stanovništvo, etnologija, migracije, naselja, zanatstvo, poljoprivreda i etno-psihičke osobenosti balkanskog, tj. južnoslovenskog, naroda, bile su glavne nastavne i naučne teme. Nedovoljno ih je bilo na Liceju, nešto više na Velikoj školi i znatno više posle 1905. godine, kada je osnovan Univerzitet u Beogradu. Osam viđenih profesora Velike škole (Jovan Cvijić, geograf, Sima Lozanić, hemičar, Jovan Žujović, geolog, Mihajlo Petrović, matematičar, Dragoljub Pavlović, istoričar, Ljubomir Jovanović, istoričar, Milić Radovanović, istoričar, Andra Stevanović, arhitekta) imenovano je u Matičnu komisiju Univerziteta, koja se pored ostalog, starala o izboru univerzitetskih asistenata i nastavnika. Godine 1908. na Univerzitetu u Beogradu, odbranjena je prva doktorska disertacija (Tupižnica i njeno podgorje). Doktorant je bio Vladimir K. Petković (Boljevac, 1875 – Beograd, 1935), geolog, kasnije profesor univerziteta, rektor i akademik.

PRVOBITNI AUTORI I NJIHOVI RADOVI O SRBIJI

Podaci o geografskim pojavama, procesima i događajima u Srbiji, postoje u spisima nekoliko crkvenih starešina koji su uglavnom živeli severnije od Save i Dunava, u Austrougarskoj, ali bili živo vezani za maticu Srbiju. Isticali su se srpski patrijarh Vasilije Brkić, arhimandrit Jovan Rajić (Sremski Karlovci, 1726 – Kovilj, 1801) i mitropolit Stefan Stratimirović (Kulpin, 1757 - Sremski Karlovci, 1836). Više istorijska, etnografska i društveno-geografska, nego fizičko-geografska, njihova ostvarenja su vremenom zaboravljena, jer su bez geografske naučne osnove. Radovi štampani u inostranstvu teško su bili dostupni

interesantima u Srbiji, kojih je bilo malo. Na Velikoj školi, formiranoj umesto ranijeg Liceja, geografija se izučavala od 1808. do 1813. godine. Jedini profesor bio je Jovan Savić, student prava iz Mađarske, koji se po dolasku u Srbiji 1805. godine, preimenovao u Ivan Jugović (Sombor, 1772 – Zrenjanin, 1813), osnivač Velike škole u Beogradu, poznat po delu Istorija najvažnijih događaja u Srbiji od 1459. do 1813. godine. Učenik Velike škole Ivana Jugovića izvesno vreme je bio i Vuk Stefanović Karadžić. Godine 1809. nastavu je preuzeo Miljko Radonjić (Gornji Branetići, 1770 – Izmail, 1836), profesor istorije i nemačkog jezika. Njegov učenik bio Simo Milutinović, (Sarajevo, 1791 – Beograd, 1848), koji je, napisao Istoriju Srbije od početka 1813. do konca 1817. godine i bio sekretar ministarstva prosvete Srbije.

Godine 1820. publikovano je delo Adama fon Vajngartena, austrougarskog oficira, Geografsko-istorijski opis Srbije, sa kartom. „Vajngartenov geografski opis Srbije s kartom bio je odličan poticaj za slične radove. Nije bio tako dobar, da bi se s njim moglo potpuno zadovoljiti, ali je imao vrlo dobrih strana, da se na osnovu njega nastave naučne studije. To je i Vuk priznao i stim se obavezao da sam napiše opis Srbije i da se pobrine za njenu dobru geografsku kartu. Ni jedno ni drugo nije mogao izvesti kako je želeo. Karte uopšte nije sačinio, a nije napisao ni punu geografiju Srbije kao uvod u modernu srpsku istoriju, mada je imao detaljan plan za taj posao. Zadatak mu je bio odviše težak. Godinama se Vuk mučio i raspitivao, dok je za svoju Danicu 1827 godine ostvario samo deo svog plana i napisao znamenito Geografičko-statističko Opisanije Srbije“ (Radojčić, N. 1927).

Knjiga Adama Fon Vajngartena (1788 – 1831) *Über Serbien* sa odgovarajućom geografskom kartom, na srpski jezik je prevedena 1822. godine. Jovan Cvjić je isticao da je delo vrlo važno utoliko pre što ga je napisao austrijski oficir. Negativnu kritiku Vajngartenove karte objavio je Vuk Karadžić. Bila je to prva geografska kritika u srpskoj literaturi. Koliko je bila značajna vidi se po tome što ju je na nemački jezik preveo Jernej Kopitar (Repnje, Slovenija, 1780 – Beč, 1884) i objavio u Beču. Pored karte, za koju Vuk nije imao pohvalne reči, od interesa su i druga kartografska dela na kojima je predstavljena Srbija. Veoma detaljan pregled starih karata i obimne komentare, moguće je pronaći u knjizi Srbija i Balkan na starim geografskim kartama evropskih kartografa, koju je objavio Geografski fakultet 2019. godine, a koja ima 12 osnovnih poglavlja i ukupno 718 strana velikog formata. Posebnu pažnju autora pobudile su karte XIX i početka XX veka, kada se u literaturi pojavio termin Balkan, odnosno, Balkansko poluostrvo, ranije poznato kao Centralno bilo. Reč je o kartama austrijskih, nemačkih, ruskih, naših i drugih autora, sačuvanim do danas samo u najpoznatijim muzejima i arhivama (Grčić, M., Grčić, LJ. 2019).

Posle reforme Liceja 1853. godine, na jestastvenom odeljenju postojala je fizička geografija sa meteorologijom, koju je predavao lekar Vuk Marinković (Novi Sad, 1807 – Beograd, 1859), autor knjiga *Načela fizike i Jestastvena povjesnica za mladež srpsku*. Uporednu geografiju i etnologiju predavao je general, štabni pukovnik Jovan Dragašević (Požarevac, 1836 – Niš, 1915), autor *Etnografske karte srpskih zemalja*. U vreme pomenutih aurora, javlja se Milan Đ. Milićević (Ripnj kod Beograda, 1831 – Beograd, 1908), sveštenik, etnograf, prevodilac, predsednik Srpske kraljske akademije, poznat po obimnim knjigama *Kneževina Srbija* (1.298 strana), *Kraljevina Srbija* (485 strana). U obe knjige je reč o geografiji, orografiji, hidrografiji, topografiji, arheologiji, istoriji, etnografiji, statistici, prosveti, kulturi i upravi u Srbiji. Dela ovog autora uvažavaju se kao najpouzdanija građa za poznavanje Srbije sa kraja XIX veka. U literaturi je svrstavan u najdoslednije posrednike Vuka Stefanovića Karadžića, posebno u poznavanju srpskog narodnog govora. „Živeći I radeći u vremenima kada se utemeljivala nova srpska država, u doba kada je trebalo stvarati mnogo I brzo, Milićević, premda samouk na svim poljima kojima se bavio, dao je izuzetno značajan doprinos zasnivanju nove srpske nauke, kulture I obrazovanja. I pored svaštarenja, površnosti, nedorečenosti amaterizma u radu, što mu se s pravom prebacuje, obavio je pionirski posao u srpskoj biografskoj, istorijsko-geografskoj i etnološkoj nauci. Svojom narodnom erudicijom, svojstvenoj ljudima njegovog obrazovanja, ispunio je vreme

do pojavljivanja velikih tvoraca srpske historiografije novog doba i, najšire uzeto, nauke o narodu, kao Karadžićev sledbenik povezujući s njima Vuka i njegov pokret, sačinivši na taj način most između epoha." (Krestić, P. 2023).

Piscem prve geografije Srbije smatra se učenik I sledbenik Dositeja Obradovića (Čakovo, Rumunija, 1739 – Beograd, 1811), lingvist i književnik Pavle Solarić (Velika Pisanica kod Bjelovara, 1779 – Venecija, 1821). Poznat je po knjizi *Novo graždansko zemleopisanie*, štampanom u Veneciji 1804. godine, na 720 strana, sa prilogom od 37 karata. Bila je to prva opšta geografija na srpskom jeziku. Interesantno je da u Srbiji do 1810. godine nije bio prodat ni jedan primerak ove knjige. Pavle Solarić je Srbiji posvetio dve strane, a Beogradu osam redova. „Beograd (39, 7', 30", 45, 3' šir), na stoku Save i Dunava znamenit je i krepko utvrđen poglaviti Srbije grad, koji u godini 1789 od austrijske vojske bio zavladan, no opet Osmanom predan, a sad paki od bozbjedivši Otečestvenika vojnom ugrožen jest. Stolice Paše i Mitropolita grečeskoga. Ima neke ukodelne i vodi krepku prohodnu među osmanskim i austrijskim državama trgovinu. Šabac, tvrđina na Savi, sad od Serba zavojevan, Smederevo, tvrđina na volgarske granice, na jugu Srbije. Niš, na jednoj grani Morave, blizu volgarske granice, na jugu Srbije, velik i narodobilni grad s tvrđinom.”

Iz 1828. godine potiče knjiga *Putešestvije po Srbiji*, Joakima Vujića (Baja u Mađarskoj, 1772 – Beograd, 1847), osnivača srpskog pozorišta. Etnolog Jovan Erdeljanović (Pančevo, 1874 – Beograd, 1944) je isticao da je to najvažnije Vujićevo delo, jer je Srbiju prikazao onakvom kakva je bila pružajući istorijsko-geografsko svedočanstvo jednog vremena. Iz 1846. godine potiče delo Jovana Gavrilovića pod naslovom *Rečnik geografsko-statistični Srbije*, Mali zemljopis Kneževstva Srbije i Turskog carstva u Evropi iz 1850. godine, a iz 1851-1852. godine delo *Prilog za geografiju i statistiku Srbije*, štampano u Glasniku Društva srpske slovesnosti u Beogradu. Knjige Jovana Gavrilovića plene bogatstvom statističkih podataka, kao osnove za poznavanje niza društvenih osobnosti Srbije.

GEOGRAFIJA I STATISTIKA VUKA KARADŽIĆA

Nova epoha u geografskim istraživanjima Srbije, počinje sa Vukom Stefanovićem Karadžićem, znamenitim filologom. Bio je dobro upoznat sa različitim događajima, procesima i pojavama u Srbiji, jer je mnogo potovao u želji da upozna i prikaže prirodu, stanovništvo i naselja Srbije, istorijsku prošlost i etnološka obeležja. „Vukova dela, a posebno Geografičesko-statističesko opisanije Srbije, bila su predmet ktitičkih preispitivanja, hvaljena i kuđena, od različitih strana i naučnih asprkata." Grčić, M. 2023). Dela Vuka Karadžića su privlačila pažnju javnosti, naravno, i Jovana Cvijića, koji uvažava staralaštvo Vuka Karadžića, ali nigde ne citira njegove reči i rečenice. Za nas je posebno važno njegovo delo *Geografičesko-statističesko opisanije Srbije*, štampano u književnom almanahu *Danici* 1827. godine na 50 strana. Ovaj rad Vuka Karadžića je godine 1969. objavila „Prosveta“ iz Beogradu, kao reprint izdanje, a 2013. godine Geografski fakultet, zajedno sa Cvijićevim delom *Karst – geografska monografija*. Osnovni naslovi ovog Vukovog dela su: *Predgovor*, *Opisanije zemlje*, *Granice*, *Površje zemaljsko*, *Planine*, *Ravnice*, *Vode*, *Gradovi* i *varoši*, *Putovi*, *Razdjeljenije zemlje*, *Imena sela*, *Opisanije naroda*, *Pregled starije istorije*, *Tursko gospodarstvo nad Srbima*, *Ajduci*, *Knezovi* i *kmetovi*, *Domaći život*, *Zakon (Vjera)* i *Škole*. Jovan Cvijić se o delu Vuka Karadžića pozitivno izražavao, jer je njegovo poznavanje Srbije bilo cenjeno i u inostranstvu.

Za ovu priliku od interesa su stasvovi Vuka Karadžića iz domena društvene i ekonomske geografije, kao i kazivanja o organizaciji vlasti u Srbiji. Konstatovao je da su gradovi Srbije zbog dugotrajnih ratova izgubili nekadašnju lepotu, veličinu i značaj, bilo je i takvih koji su potpuno opusteli. Za Beograd piše da je grad Dušanovog carstva, najglavnija varoš u Srbiji. Deli se na Donji i Gornji grad u koje se ulazi odgovarajućim kapijama i to Stambolskom, Savskom, Vidinskom i Varoškom. „U Bijogradu ima svega oko 3000 kuća, u kojima, od prilike, živi oko 25 – 30.000 duša. Turci imaju 14 džamija, a riščani samo jednu

crkvu...Varoš je sva pokldrmljena, i gotovo u svakom sokaku ima po jedna česma, koje su od nekud iz varoši dovedene s jedne glave. Kuće su obično od drveta, t. j. između drveta ozidane tanko (s širine jedne cigle) ciglom, pečenom ili nepečenom, pa onda ulepljene i okrečene." (Karadžić, V. 1827). Pored Beograda, Vuk Karadžić, pominje gradove koji imaju svoje nahije: Valjevo, Kragujevac, Rudnik, Jagodinu, Čupriju, Požarevac, Grocku, Poreč, Svrlik, Ražanj, Leskovac, Prokuplje, Vranje, Prizren, Vučitrn, Peć, Đakovicu i Sjenicu. Varošice, koje nemaju svoje nahije – Jadar, Krupanj, Brezovica, Lješnica, Čačak, Karanovac, Gurgusovac, Banja, Aleksinac, Kuršumlja, Mitrovica, Banjska i Novo Brdo. U treću grupu usvrstava palanke za koje su manje od mnogih seoskih naselja, od kojih se razlikuju samo po tome što u njima sede Turci, imaju po koji dućan, i što su kuće na blizu. Ova naselja su: Lipnica, Bečevci, Palež, Ub, Asan-pašina palanka, Batočina, Bagrdan, Ram, Gradište, Tekija i Brza Palanka.

U prikazu teritorijalne organizacije Srbije za vreme vladavine Turaka, Vuk Karadžić konstatuje da su postojala četiri sandžaka i to: Bijogradski, Smederevski, Kratovski i Novopazarski. Iza toga Sebija se adminostrativno delila na pašaluke, a pašaluci na nahije. „U Srbiji je čitav samo Bijogradski pašaluk, pod kojim je malo više od pola Srbije, ostalo pak pripada pod Bosanski, kao onaj komad zemlje između Cera, Drine i Sokola, u kome je Loznica i Krupanj, tako i gore iza nahije Užičke k Višegradu, a odande uz Lim k jugu Novi Pazar i Stari vla, nešto pod Skadarski, kao Metohija sva, ponešto pod Rumelijski, kao Kosovski, Kuršumlja, Ljeskovac, Knjaževac, Niš i dalje čak do Paračina; a nešto pod Vidinski, kao Crna rijeka, Negotin i Kladovo bili su od prije za sebe, pa su onda od skora (od 1813.) potpali pod Adakale, koje je zada za sebe mali pašaluk.“ (Karadžić V. 1827).

Interesantni su podaci o broju seoskih naselja (ukupno 1.424) po pojedinim pašalucima, odnosno nahijama, kao osnovnim teritorijalno-upravnim teritoriji. Beogradski pašaluk je imao 14 nahija. U Beogradskoj nahiji je bilo 75 sela. Požarevačka nahija je imala 194 sela, Valjevska 193 sela, Kragujevačka 160, Jagodinska 140, Užička, 123, Rudnička 111, Šabačka 105, Požeška 104, Čuprijska 72, Gročanska 53, Smederevska 51. Manji delovi nahija bile su knežine, koje su uglavnom nosile stare narodne nazive, često izvedene od naziva hidrografskih objekata, tj. slivova reka i potoka, naprimer: Tamnava, Ljig, Morava, Lepenica, Crna reka, Pek, Mlava, Resava, ali i po teritorijama kakve su Stig, Zvižd, Stari vla, Kopaonik, Drenica, Krajina, Rađevina, Jadar i sl. Knežine su se delile na srezive, koji uglavnom nisu imali posebna nazvanja. U delu Vuka Karadžića pleni popis imena seoskih naselja Živelo se u porodičnoj zajednici iz nekoliko generacija. Svakom bračnom paru pripadao je po jedan vajat. Najveća sela u Srbiji imala su oko 100 kuća, ali je bilo najviše onih sa 40 do 60 kuća. Srbi na selu žive u zadrugama, u kojima ima 5 do 6 oženjenih muškaraca i članova njihovij porodica. Za svaki par je postojao jedan vajat, gde se spavalo. Ostale prostorije, nepokretna imovina i oroda za rad, bile su zajedničke. Na čelu porodične zadruge, obično je bio muškarac, ali je mogla biti i žena i ne mora biti najstarija.

Tursko gospodarstvo nad Srbima bilo je veoma složeno. Turčin je bio onaj koji je verovao Muhamedu. Svi ostali bili su raja, turski podanici. Srbijom su upravljale spahije, za koje Vuk Karadžić piše da su ponajviše begovi iz Bosne i Hercegovine, stare Srblje, od kojih su mnogi primivši tursku veru, sačuvali svoja stara prezimena. Od svih ljudi, oni su za Srbe bili najbolji predstavnici turske vlasti. Oni po selima nisu imali svoje kuće, niti primoravali Srbe da im nešto besplatno rade. U jesen spahije, ili njihovi izaslanici, dolazili su u srpska sela i kupili glavnicu samo od oženjenih ljudi i desetak poljoprivrednih proizvoda. Ako proizvode nisu mogli oduzeti, seljaci su ih mogli otkupiti. Spahije su bile dužne da svoje seljake brane od bedei i nepravde, a oni su se mogli seliti iz jedne nahije u drugu, bez ikakvih nadzora spahija. U stari zavičaj su se mogli vraćati radi obrade zemlje i ubiranja letine. Za razliku od spahija, za koje Vuk Karadžić piše da su bili smilje i bosilje, bahato su se ponašale čitluksaibije, koji su uzimali devetinu letine i primoravali seljake da im rade kada im je to bilo važno. Postojao je i carev arač, koji je izvesno vreme iznosio 12 para od svake muške glave i plaćao se dva puta godišnje. (Karić, V. 1887).

U pašaluku najvažniji zapovednik bio je paša od tri tuga, ili paša učtuglija, poznat i kao verir, koji je pod sobom imao nekoliko paša, od po dva tuga, dva niža ranga. Pašu je postavljala centralna turska uprava iz Carigrada. „Učtuglija paša, kao namjesnik carev, ima vlast u pašaluku svome pogubiti svakoga čoveka i Turčina i rajetina, ne bojeći se da će mu se kad odgovor iskati, zašto je to učinio.“ Niži reng vlasti i uprave činili su čaje, ili čaja-paše, ispod kojih su aznadari. U sistemu vlasti, u svakoj nahiji, postojali su kadija i muselim. Prvi je svojevrsan sudija, a drugi zatvara osuđene i izvršava kadijine naredbe. Kao i ostali Turci i oni uglavnom žive u gradovima i smatraju se plemićima u svom narodu i ne plaćaju nikakve poreze. Postojalo je pravilo o tome koje zanate mogu raditi Turci, a koje Srbi, kao što je bilo pravila o oblačenju i bojama odeće i veličini kuće. Turci nisu uzimali predstavnike raje u vojsku, jer su zemlju i veru sami branili, ali je raja morala praviti puteve i da vuče topove i municiju, kada to zatreba. Kada se neko od raje poturči, ima sva prava kao ostali Turci. U gradovima u kojima je bilo predstavnika turske vlasti, kadije i muselima, sa srpske strane je bilo ober-knezova, a u svakom selu po nekoliko kmetova i jedan seoski knez. Seoskog kneza biraju i razrešavaju, meštani sela. Ober-kneževi su potvrđivani carskim rešenjima. „Ober-knez je glava od naroda iz njegove knežine. Štogođ paša oće da ište od naroda i narodu da javi, ili narod ima od paše da ište, to sve biva preko ober-knezova...Ober-knez valja da je pismen, riječit i slobodan. A uz to još ako je kod paše u milosti, ondas ga i Turci svi poštuju i boje ga se.“ (Karić, V. 1887). Kao što je ober-knez starešina knežine, tako su kmetovi srpske starešine sela.

SRBIJA VLADIMIRA KARIĆA

Godine 1887. Kraljevska-srpska državna štamparija iz Beograda, objavila je znamenito delo Vladimira Karića (Svetlić kod Kragujevca, 2. novembar, 1848 - Tirol, 27. novembar, 1893) pod naslovom Srbija - opis zemlje, naroda i države. Knjiga ima 940 strana. U odnosu na ranije publikovane knjige sličnog sadržaja predstavlja značajan korak napred. Prikazujući život i rad Vladimira Karića, Jovan Cvijić, čiji je Karić bio profesor geografije u gimnazijama u Šapcu i Beogradu, naglasio je sledeće: „Za rasprostiranje znanja o srpskim zemljama Karić je pored Milana Milićevića učinio više no iko drugi u to vreme. U njegovim su delima, naročito u Srbiji, sakupljeni i u izvestan naučni rad dovedeni podaci, kojih je bilo u našoj književnosti, i iz tih je podataka pokojni Karić, pameću koja proniče, izvodio zaključke, čija se vrednost ni danas ne može sporiti. Srbija se odlikuje i prostranstvom plana i širinom pogleda kao retko koja srpska knjiga.“ (Cvijić J. 1921).

Iz bogatog sadržaja, koji ima uzlaznu liniju kazivanja o Srbiji, ukazujemo na delove od interesa za sagledavanje organizovanosti Srbije u prošlosti. Reč je o odeljcima datim pod naslovima Narod, Država i Državna uprava. Srbija Vladimira Karića imala je površinu od 48.589,4 km kvadratnih. Odlikuje se specifičnim geografskim položajem, složenom kompozicijom i geološkom građom reljefa, gustom rečnom mrežom, umereno-kontinentalnom klimom i raznovrsnim biljnim i životinjskim svetom. Pošto je analizirao poreklo i razmeštaj stanovništva, predočio njegove telesne osobenosti i bolesti, predstavio je načine života i tradicionalne običaje, uz prikaz seoskih naselja i varoši. Konstatovao da je u Srbiji oko 1884. Godine bilo 3.737 sela i 70 varoši i varošica. Od ukupnog broja stanovnika, kojih je bilo 1.900.000, u selima su živela 1.662.594 stanovnika, ili 87,51 %, a u varošima i varošicama 237.406 stanovnika ili 12,49 %. Među stanovništvom Srbi su sa 1.715.000 ili 90,26 % izrazito dominirali. Prosečna gustina naseljenosti iznosila je 32 stanovnika po kvadratnom kilometru. Najviše stanovnika imale su sledeće varoši: Beograd 34.864, Niš 16.178, Leskovac 10.870, Požarevac 9.394, Šabac 9.206, Kragujevac 9.083, Vranje 8.903, Pirot 8.832, Smederevo 6.578, Užice 5.750, Paraćin 5.164, Kruševac 5.153, Aleksinac 5.107, Valjevo 4.737, Negotin 4.727, Zaječar 4.669, Jagodina 4.611, Svilajnac 4.563, Prokuplje 3.674, Knjaževac 3.570, Čuprija 3.408, Vlasotince 3.336 i Čačak 3.137. Srbija je teritorijalno bila podeljena na 20 okruga. Najprostraniji okruzi su bili Užički 4.344,1 km², Toplički 3.679 km² i Požarevački 3.638,5 km², a najmanji Smederevski 1.164,4 km², Podrinjski 1.231,1 km² i Crnorečki 1.439,5 km². Najviše stanovnika imali su okruzi Požarevački 184.687, Niški

135.207 i Užički 128.818. Najveća gustina naseljenosti bila je u Smederevskom okrugu 78 na km², a najmanja u Topličkom okrugu 20 na km². U takvim uslovima bilo je teško organizovati lokalnu samoupravu, jer nije bilo prihvatljivih primera iz prošlosti. Godine 1884. U Srbiji je bilo samo 177.865 pismenih ljudi, ili samo 11 % od ukupnog broja. Od 100 stanovnika u gradovima pismenih je bilo 44, a u selima samo 11. (Karić, V. 1887).

Udruživanje ljudi po različitim osnovama i sa različitim ciljevima u Srbiji ima dugu tradiciju. Poseban značaj prodavan je prosvetnin, naučnim, političkim i privrednim udruženjima. Godine 1841. osnovano je Srpsko učeno društvo. Iz 1864. godine potiče Društvo srpske slovesnosti, čiji je zadatak bio da se bavi naukama i umetnostima. Iz 1887. godine potiče Kraljevska srpska akademija sa odeljenjima za prirodne nauke, društvene nauke, filozofiju i umetnost. Prvo čitalište u Srbiji, u Beogradu, osnovano je 1846. godine. Narodna biblioteka i Narodni muzej u Beogradu, osnovani su 1853. godine. Od značaja je delovanje nekoliko Zadužbina viđenijih ljudi, koji su radili u korist domovine. Većinsko seosko stanovništvo živelo je u tzv. kući odnosno, kućnoj opštini, ili zajednici, zadrugi, gde su se ljudi vezivali po krvnom srodstvu, imali zajedničku imovinu, poštovali domaće i verske običaje. Sopstvenik dobara nije pojedinac, već porodica, zadruga, kojoj pripadaju zemlja, stoka, alati, zgrade. Kućni starešina ne može prodati zajedničku imovinu, bez pristanka odraslih muških članova zadruge. Proizvodi rada i stoka vlasništvo su cele porodične zadruge. Jačina porodice cenila se po broju muških glava. Posebno se uvažavala reč kunog starešine, koji se o važnim poslovima savetovao sa ostalim članovima kućne zadruge i pred vlastima zastupao interese i prava kućne zadruge, išao na zborove i dogovore od interesa za život i rad kućne zadruge, koja je predstavljala osnovni oblik društvene organizacije u Srbiji. Turci su omogućavali selima da se samostalno razvijaju, jer su se uglavnom držali gradova. Seoske starešine su posredovale između hrišćanskog stanovništva i turskih predstavnika vlasti, posebno ns prikupljanju poreza i obaveza u predaji poljoprivrednih proizvoda. Takvo stanje doprinelo je da se u selima očuvaju jezik, tradicija, običaji i etnički instinkti (Cvijić, J. 1922).

Zbor i dogovor je prirodni osećaj srpskog stanovništva, kako u malim, tako i u velikom poslovima i akcijama. Bili su to elementi lokalne samouprave, odnosno, organizovanosti stanovništva. Karađorđe Petrović (Viševac, 1762 – Radovanje, 1817) i Miloš Obrenović (Srednja Dobrinja 1783 – Beograd, 1860) povremeno su sazivali narodne skupštine i na njima raspravljali o važnim državnim poslovima. U radu sabora učestvovali su knezovi i viđeniji ljudi Srbije i svi su međusobno bili ravnopravni. Takvo samoorganizovanje dalo je dobre rezultate u oba srpska ustanka protivu Turaka (Orašac, 1804, Takovo, 1815). Ustav iz 1835. godine je promenjen 1839. godine. Po njemu sva državna vlast bila u nadležnosti kneza i državnog saveta. Narodna skupština se gotovo ne pominje. Vladimir Karić analizira spoljne poslove, narodnu privredu i finansijsko poslovanje države i ukazuje na deficit budžeta, koji se popunjava zajmovima u inostranstvu. „Čudna i žalosa sličnost, koju, posle svega što smo do sad videli, opažamo između gazdovanja naše države i gazdovanja našega nepismenog seljaka. Kao što u našega seljaka vidimo da vlada gazdovanje, koje se u nauci zove pljačkanje prirode, tako isto vidimo da je i sa gazdovanjem državnim. Seljak je naš upropastio šumu, najpre da bi dobio zemlju za oranje, krčevinu, a posle, da bi prodajom drveta pokrio troškove, koje mu nerazumna poljoprivreda nije mogla stići da pokrije, a koji se jednako penjahu, i najviše s toga, što domaća industrija propadaše i potrebe se počеше namirivati proizvodima zanatske i fabričke industrije...Naša država gazdovala je tako isto kao i naš nepismeni seljak. Celokupno njeno dosadašnje gazdovanje može se svesti na kupljenje poreze, na plaćanje činovnika, na zaduživanje i na petljanje sa otplatom dugova. Poreza nije do sada gotovo nigde ulagana na proizvodne ciljeve, njome nisu stvoreni nikakvi solidniji ekonomski odnosi u zemlji, njome nisu unapređivani čak ni oni privredni izvori, koje je naša država nasledila od Turaka, ni poljoprivreda, ni domaća, ni zanatska industrija, ni rudarstvo.”(Karić, V. 1887).

Vladimir Karić posebno ističe težnju srpskog naroda za slobodom. Duh narodni bio je obuzet unutrašnjim pitanjima koja su se ticala građanske slobode i ravnopravnosti. Zbog toga su se ljudi u vreme velikih pobuna protivu Turaka udruživali, samoorganizovali u skupštine, sazivane i u teškim borbenim uslovima, ali i za vreme političkih, unutrašnjih i spoljašnjih odnosa u zemlji. Narodne skupštine, kao vid dogovora i samouprave, često je sazivao knez Miloš Obrenović, iako to nije morao po ustavu. Nastojalo se na očuvanju stečenih i osvajanju novih prava. Veći broj seoskog, u odnosu na gradsko stanovništvo, opredeljavao je i osnove privrede i način organizacije lokalne samouprave. Zemljoradnja, šumarstvo i stočarstvo činili su osnovu poljoprivrede, koja je zadovoljavala potrebe domaćeg stanovništva, a bilo je i viškova za izvoz. Rudno bogatstvo nije bilo dovoljno istraženo, te samim tim ni rudarstvo nije bilo dovoljno razvijeno. Industrija je počivala na domaćoj radinosti i domaćim sirovinama. Isticale su se prerada mleka, izrada ćilimova, tkanina, sapuna, brašna, piva i građevinskog materijala. Najviše se trgovalo sa Austrougarskom i Turskom. Ministri stoje na čelu pojedinih uprava i čine vladu, koja štiti sveopšte interese zemlje. Ministarstva imaju svoje činovnike, od kojih su najbolji oni koji ostvaruju neposredan kontakt sa narodom, koji živi u većim ili manjim administrativno definisanim prostorima., tj. okruzima, srezovima i opštinama.

Administrativna podela Srbije nasleđena je od Turaka, koji su Srbiju delili na četiri sandžaka (Beogradski, Smederevski, Kratovski, Novopazarski), ali i na više pašaluka, koji su se delili na nahije, kojih je najviše(14) bilo u beogradskom pašaluku. Imenima nahija izvedena su od glavnih mesta u njima. Knez Miloš je postavljao nahijske starešine, knezove. Postojala je i administrativno-upravna celina zvana župa, koju su Turci imenovali kao knežina, koje su nosile stare narodne nazive (Mačva, Tamnava, Jadar, Dragačevo, Morava, Gruža, Temnić, Levač, Braničevo, Rujno i sl.). Na čelu župa ili knežina bili su ober-knezovi, koje su postavljali Turci. Bili su obično nešto bogatiji seljaci, koji su se mogli bogatije oblačiti i nisiti oružje. Za manje prekršaje sudili su ljudima sa svoje teritorije. U župama su, pored ober-knezova, postojale i vojvode, tj. vojničke starešine. Vremenom je knez Miloš postojeća zvanja preimenovana i to knežine u srezove, a njihove starešine u kapetane. Postojala je opština kao teritorijalno-upravna jedinica. Da bi bile formirane, opštine su morale imati najmanje 350 do 500 poreskih obveznika. To je bila najmanja upravna jedinica u Srbiji i u neprestanom i neposrednom je dodiru sa narodom. Opštinu je činilo svako veće selo, ili nekoliko manjih seoskih naselja. Na čelu opštine je bio kmet ili knez. Bili su to viđeniji seljaci, koji su se isticali poštenjem, pameću u rečitošću.

Opštinskog i sreskog starešinu birao je narod. Posle oslobođenja Srbije od Turaka, postojeća administrativno-upravna podela zemlje zadržala se izvesno vreme, a zatim su uvedeni novi nazivi, kao što su ispravničestvo i okrug, umesto nekadašnje nahije. „Okružni je načelnik najviši predstavnik izvršne vlasti u okrugu; on je, kao takav, pre svega organ cele vlade i predstavlja u svome okrugu sve ministre redom; on je sa svima njima u dopisci, i koji god od njih ima neku naredbu za dotični okrug, njemu se obraća sa sve, osim naredbama, koje šalje svojim naročitim, stručnim organima. Okružni je načelnik posrednik između vlade i potčinjenih mu vlasti i naroda u okrugu; on obaveštava vladu o stanju svih poslova i pojava, koji imaju bilo politički bilo upravni karakter, i koji se vrše u njegovom okrugu; on i njemu objavljuje zakone i nadgleda vršenje njihovo, on se stara o održavanju reda, jer je u njegovim rukama okružna policija, kako za bezbednost ličnu i imovinu, tako i za zdravlje narodno i stočn, itd. Za održavanje reda on ima pravo da pozove i vojsku u pomoć, ako je to samo neophodno.“ (Karić V. 1887). Posebno značajnom opštinskom institucijom smatrao se opštinski sabor. Na njemu su svi punoletni građani imali pravo glasa. Kada je Srbija bila podeljena na 21 okrug, 69 srezova i 622 opštine, Beograd, kao glavni grad i Majdanpek, značajan rudarski centar, imali su posebne uprave.

NEDOSTIŽNI JOVAN CVJIJĆ

Kao student treće godine Velike škole u Beogradu, Jovan Cvijić (Loznica 12. oktobar 1865 – Beograd, 16. januar 1927), Jovan Cvijić je radom Prilog geografskoj terminologiji našoj, privukao pažnju naučne javnosti. Po dolasku iz Beča, gde je odbranio doktorsku

disertaciju, 1893. godine je imenovan za redovnog profesora geografije i etnologije Velike škole, na kojoj je, na dan letnjeg solsticija 22, juna iste godine osnova Geografski zavod. Na uvodnom predavanju predstavio je stanje geografske nauke u svetu i počeo brinuti o geografskom naučnom i nastavnom kadru. Isticao se sistematskim i obimnim radom na terenu i obimnom publicističkom delatnošću. Uz doktorsku disertaciju, koja je najpre objavljena na nemačkom jeziku u Beču (1893) i ubrzu prevedena i objavljena u Beogradu (1895), predstavio se javnosti delom Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva (1895). Pokrenuo je antropogeografska istraživanja stanovništva i naselja Srbije i za te potrebe izradio odgovarajuća Uputstva, po kojima su istraživači na terenu prikupljali podatke. Isti su oblikovani i publikovani u knjigama Srpske kraljevske akademije, Naselja srpskih zemalja, odnosno, Naselja i poreklo stanovništva. U Srbiji, koja je imala oko tri miliona stanovnika, anketirano više od 700.000 ljudi, a neke od objavljenih knjiga premašivale i hiljadu strana. Bila je to osnova Cvijićeve antropogeografske škole, jedinstvene po koncepciji i rezultatima u svetu. Potpuno su ispitana seoska naselja u brojnim srezovima Srbije. Uz Uputstva za ispitivanje seoskih naselja, Jovan Cvijić je izradio Uputstva za ispitivanje porekla i psihičkih osobina stanovništva, do danas neponovljivim i značajnim za poznavanje stanovništva Srbije, koje je istraženo i na planu vekovnih migracija i prilagođavanja migranata novoj sredini. Jovan Cvijić je ukazivao da je viševekovna vladavina Turaka nad Srbima ostavila osobine raje tj. potištene klase i time stvorila izvesne moralne osobine načina oponašanja Turaka, imitacije paša i begova, što se odražavalo i na sveopštu organizaciju srpskog društva. Zna da je zadruga, kao osnovna ćelija društva, odavnina postojala u nekom delovima Balkanskog poluostrva, što je podrazumevalo i određene oblike msterijslnog i duhovnog život. Uz to, obimna metanastazička kretanja odvela su mnogo srpskog stanovništva sa juga na sever Balkanskog poluostrva, pa i preko Save i Dunava. Migrantima je bilo potrebno vreme da se prilagode novoj sredini, što se odražavalo na samoorganizovanost i način života (Cvijić, J. 1902).

Jovan Cvijić je poznao radove svojih prethodnika. U svojim radovima povremeno pominje neke od njih (Vuka Karadžića, Vladimira Karića, Milana Đ. Milićevića), daje ocene njihovog rada, ali ih nikada ne citira. Kao prvi moderno školovan geograf, znao je prave naučne vrednosti geografije, posebno geografije i antropogeografije Srbije i Balkanskog poluostrva i tim prostorima ostao doživotno veran. Poznao je Jovan Cvijić prirodu i društvo Srbije, istoriju i etnologiju, državnu i društvanu organizovanost, naglašavao značaj patriotizma i slobodarskih tradicija našeg naroda, kritički se odnosio prema Turskoj i Austrougarskoj, ali nije štedeo ni domaće političare, tj. njihov rad koji nije doprinio napretku Srbije. Ponikao u patrijalhalnoj porodici, uvažavao je porodičnu zadrugu kao osnovu samoorganizovanosti društva na lokalnim nivou. Na primeru zaduge svoja ujaka Pere Avramovića iz sela Korenite, ukazivao je na sve njene osobenosti. Iz obimnog dela Jovana Cvijića, koje mnogi istraživači godinama analiziraju, može se mnogo saznati o Srbiji, njenom društvenom, privrednom i političkom mestu na Balkanu i u Evropi. Antropogeografski sadržaji u delima Jovana Cvijića trajne su vrednosti, zato što u centar pažnje stavlja prirodu, naselja, čoveka i ljudsko društvo u stalnim promenama i brojnim međusobnim uslovljenostima, spajanjima i prožimanjima, odvajanja i izolovanja, istorijske prošlosti i savremene realnosti. Pored ostalog, pisao je da je ono naše stanovništvo koje je mirno i dugotrajno podnosili tursku upravu i njihovo gospodarstvo, postsjslo prava raja, u čijem su se životu opasžali mnogi uticaji Turaka. Tamo gde je bilo manje turskih čitluka, bilo je više slobodnih seljaka Srba, koji su obrađivali sopstvena imanja i živeli od zemljoradnje i stočarstva. Reč je o „...dragocenoj riznici podataka koja je i iz perspektive savremene naučne misli nezaobilazna. Bez ovakvih dela, koja otvaraju naučnu perspektivu na osnovana dugotrajnog razvoja celovito sagledanog narodnog života, bilo bi naše društvo znatno siromašnije. Takvu prazninu popunjava Cvijić čija dela se objavljuju ponovo i tako postaju dostupna žiroj javnosti.“ (Vlahović, P. 1987).

LITERATURA

- Solarić, P. (1804). Novo graždansko zemleopisanije, prvo na jeziku srpskom. Venecija.
- Milošević, S. (1822). Štatištičeskoje opisanije Srbije sa zemljeopisanijem ove zemlje. Budim.
- Karadžić, V. (1827). Geografičesko-statističesko opisanije Srbije. Danica, Beograd.
- Radojčić, N. (1927). Geografsko znanje o Srbiji početkom 19. veka. Posebna izdanja SGD, sv. 2, Beograd.
- Magarašević, Đ. (1828). Putovanje po Srbiji u 1827. godini. Letopis Matice srpske, Novi Sad.
- Gavrilović, J. (1846). Rečnik geografijsko-statistični Srbije. Beograd.
- Gavrilović, J. (1851). Prilog za geografiju i statistiku Srbije. Glasnik Društva srpske slovesnosti, Beograd.
- Jakšić, V. (1857). Glavni izvod popisa u Srbiji 1854/55. Glasnik Društva srpske slovesnosti, Beograd.
- Milićević Đ. M. (1857). Opštine u Srbiji, Beograd.
- Jakšić, V. (1871). Gustina naseljenosti Srbije. Glasnik Društva srpske slovesnosti, knj.31, Beograd.
- Dragašević, J. (1873). Prinos za geografiju Srbije. Glasnik Društva srpske slovesnosti, kn. 36, Beograd.
- Milićević, Đ. M. (1876): Kneževina Srbija, kn. 1 i 2, Beograd.
- Tekelija, S. (1876). Opisanije života. Letopis Matice srpske, knjiga 119, Novi Sad.
- Karadžić, V. (1882). Srpske zemlje, Beograd.
- Milićević, Đ. M. (1884). Kraljevina Srbija. Kraljevsko-srpska državna štamparija, Beograd.
- Karić, V. (1887). Srbija – opis zemlje, naroda i države. Kraljevsko-srpska štamparija. Reprint izdanje 1997. godine, Kultura iz Beograda i Pravoslavna reč iz Novog Sada, Beograd.
- Milićević Đ. M. (1894). Život Srba seljaka. Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, knj. 1, Beograd.
- Milićević, Đ. M. (1898). Zadruga kuća u Srbiji, Beograd.
- Vujić, J. (1901). Putešestvije po Srbiji. Srpska književna zadruga, knj. 1-2, Beograd.
- Cvijić, J. (1902): Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva. Naselja srpskih zemalja, knj. I Srpska kraljevska akademija, Beograd.
- Cvijić, J. (1922): Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije. Hrvatski štamparski zavod, Zagreb.
- Radojčić, N. (1927). Geografsko znanje o Srbiji početkom 19 veka. Posebna izdanja SGD, sv. 2, Beograd.
- Grupa autora (1929). Vladimir Karić, njegov geografski i nacionalni rad. Posebna izdanja SGD, sv. 5, Beograd.
- Grupa autora (1954). Geografski lik Srbije u doba Prvog ustanka. Posebna izdanja Srpskog geografskog društva, svaska 32, Beograd.
- Dukić, D. (1985). Uloga Geografskog zavoda u razvitku nauke i nastave u Srbiji za proteklih 90 godina. Posebna izdanja, knj. 3, Prirodno-matematički fakultet Univerzieteta u Beograd, Odeak za geografiju i prostorno planiranje, Beograd.
- Petrović, D. (1980). Prilog istorijskom razvoju srpske geografije. Glasnik SGD, sv. LX, broj 1, Beograd.
- Vlahović, P. (1987). O antropogeografskim i etnografskim spisima Jovana Cvijića. Sabrana dela Jovana Cvijića, knj. 4, tom I, Srpska akademija nauka i umetnosti, Novinosko-izdavačka radna organizacija „Književne novine“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Lutovac, M. (1996). Značaj rada Vuka Karadžića za našu geografiju. Vukov zbornik, Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. CD, Beograd.

Petrović, D. (1997). Srpska geografija XIX veka. Flogiston, br. 5, Muzej nauke i tehnike, Beograd.

Grčić M., Grčić Lj. (2019). Srbija i Balkan na starim geografskim kartama evropskih kartografa. Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd.

Grčić, M. (2023). Vuk Karadžić i prva geografska dela o Srbiji i Crnoj Gori. Glabus, broj 48, SGD, Beograd.

Krestić, P. (2023). Milan Đ. Milićević (1832-1908). Predsednik Srpske kraljevske akademije 1896-1899. Predsednici Društva srpske slovesnosti, Srpskog učenog društva, Srpske kraljevske akademije, Srpske akademije nauka i Srpske akademije nauka i umetnosti, tom II, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.